

१६. श्रीज्ञानेश्वरमाउलीचे वैशिष्ट्य

ॐ नमोजी आद्या । वेदप्रतिपाद्या ।

जय जय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ॥१॥ (ज्ञाने.अ१)

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे अद्वितीयत्व

भारतात अवतीर्ण झालेल्या सर्व संतमंडळीत, भागवतधर्म प्रवर्तक, ज्ञानाचा सागर, योगियांचा राजा, भक्तीची जीवनकला व भगवंताचा अकरावा अवतार म्हणून श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे स्थान असामान्य आहे, हे संतमंडळीनीच मान्य केले आहे. तुकाराममहाराज त्यांना ज्ञानीराजा म्हणतात. योग्यांची मारुली म्हणून त्यांना नामदेवांनी संबोधिले आहे. नाथांनी तर चैतन्याचा जिह्वाळा व ज्ञानियांचा शिरोमणी म्हणून गौरविले आहे. ज्या योगाविषयी स्वतः महाराज -

अग्निप्रवेश नित्यनवा । भ्रतारेवीण करावा । तो हा योगू ॥

असे म्हणतात व भगवान् शंकरहि अज्ञून जेथील कापडी आहेत त्या योगप्रक्रियेचा संपूर्ण ऊहापोह करून श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी आपले योगिराजत्व सिद्ध केले. योग, ज्ञान, भक्ती या तिन्ही मार्गांचा तुल्य मेळ ज्याच्या ठिकाणी आहे व जे सदेह सच्चिदानंदरूप झाल्यामुळे ज्यांच्या देहाचा नाश होऊ शकत नाही अशा श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या साकार स्वरूपाचे अद्वितीयत्व जसे सिद्ध आहे, तसेच त्यांनी निर्माण केलेल्या ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव या दोन कृतींचेही अद्वितीयत्व सर्वमान्य झाले आहे.

ज्ञानेश्वरीग्रंथाविषयी तुकाराम महाराज म्हणतात, “हा ग्रंथ गीतेचा अलंकार, अध्यात्मज्ञानाचा दीप, प्रत्यक्ष अध्यात्मविद्या सरूप प्रगट झाली.” अमृतानुभव ग्रंथ तर **अमृताही उठी लाळ । अमृते येणे ।** जीवन्मुक्तांनाही लाळ घोटविणारा असा आहे. वास्तविक पाहता अध्यात्मनिरूपण व अलंकारशास्त्र या दोघांचे जवळ जवळ वैरच; पण श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी हे वैर नाहीसे करून अलंकार परिप्लुत रसाळ शब्दांनी अध्यात्मविद्या उघडी करून ब्रह्मविद्येचा सुकाळ करून सोडला. अशा ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव या दोन ग्रंथांची योग्यता महाराष्ट्र वाङ्मयात असामान्य आहे, यात शंका नाही. सारांश, मारुलीचे सर्वच अद्वितीय आहे.

लेखसंग्रह

वेदान्त विचाराची आवश्यकता

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव हे दोन्ही ग्रंथ अध्यात्मविचाराने भरलेले आहेत, व या विचाराची जीवाला फारच जरुरी आहे. प्रत्येक जाणत्या माणसाला आपण ज्ञान व शक्ति या दृष्टीने पूर्ण व्हावे व अखंड सुख आपणात असावे असे वाटते. या इच्छेनुसार वेदान्ताने इच्छित स्थिती प्राप्त करून घेण्याचा उपाय सांगितला तो असा -

पूर्णता ही उत्पन्न होत नाही, उत्पन्न होणारी पूर्णता नव्हे! ती स्वयंसिद्ध अवस्था आहे.

“यदल्पं तन्मर्त्यम्”

अपूर्ण ते नाशिवंत असते. आणि

“यो वै भूमा तदमृतम्”

व्यापक वस्तूच अविनाशी पूर्णतेची इच्छा करणाऱ्याच्या आंगीच ती स्वयंसिद्ध मूळची पूर्णता असणे शक्य आहे. पूर्णता इच्छणाऱ्या जीवांनी आपल्या स्वरूपाचाच विचार करावा. तेथेच त्याला पूर्णतेचा अनुभव येईल. वेदान्तग्रंथातून या आत्मविचाराची संपूर्ण दिशा दाखविण्यात आली आहे.

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः ।

या अर्ध्या श्लोकात सुरेश्वराचार्यांनी संपूर्ण वेदान्त ओतला आहे. ब्रह्म म्हणजे पूर्णता, हे सत्य म्हणजे त्रिकालाबाधित आहे. ती स्वयंसिद्ध आहे. उत्पन्न करावयाची नाही. जीवाची मूळ स्थितिच ती आहे. जीव तद्रूपच आहे. जगात जो भेद दिसतो व त्या भेदामुळे जी अपूर्णता दिसते ती खोटी आहे, भ्रमाने मानिली गेली आहे. जेवढा निरनिराळेपणा दिसतो म्हणजे भेद दिसतो त्यामुळेच अपूर्णतेचा प्रत्यय येतो. ही अपूर्णता किंवा भेद नाहीसा करून एक पूर्ण अद्वैत वस्तूच आहे, असे सिद्ध करण्याकरिता “भेद खोटा किंवा मायाजन्य” अशा मायावादाचा आश्रय केल्यावाचून गत्यंतर नाही. म्हणून अद्वैताच्या मांडणीत श्रीशंकराचार्य श्रीज्ञानेश्वर महाराज इत्यादी उपदेशकांनी मायावादाचा स्वीकार केला आहे.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या वैशिष्ट्याविषयी एकमत

पण अलीकडे महाविद्यालयातून वरिष्ठ विद्याभ्यासाकरिता तत्त्वज्ञानासारखे

विषय ठेवून त्यात प्राच्य तत्त्वज्ञानाचा समावेश केल्यामुळे प्राच्य तत्त्वज्ञानाचा प्रसार बराच होऊ लागला आहे पण योग्य मार्गदर्शकाच्या अभावी व काही तरी जगापुढे नवीन मांडावे या खोट्या महत्वाकांक्षेने आपल्या बुद्धीला जे काही समजेल ते बरोबर आहे. असे मानून नानाप्रकारचे वाद उपस्थित केले जात आहेत. शंकराचार्यादी संतानी अद्वैताचे स्वरूप जे प्रगट मानले आहे ते एकरूपच असल्यामुळे त्या विचारसरणीच्या अनुभवी पुरुषांचा अनुभव समानच असायला पाहिजे; हे निर्विवाद आहे. पण अलीकडे असा एक वाद प्रवृत्त झाला की ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव हे दोन्ही ग्रंथ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीच रचले असताना ज्ञानेश्वरीत मायावादाचा अंगीकार करून महाराजांनी अद्वैताची मांडणी केली व अमृतानुभवात मायावादाचे खंडण करून मायावादाचा स्वीकार न करता अद्वैताचे मंडण केले. याचा अर्थ असा की, अद्वैताचे मंडण करण्याकरिता मायावादाचा स्वीकार केलाच पाहिजे असे नाही, हे श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी दाखविले व हे त्यांच्या अद्वैत मांडणीतील वैशिष्ट्य होय.

जीव - जगत् - ब्रह्म यांचा कार्यकारणभाव

वरील विधान कितपत योग्य आहे, याचा आपण विचार करू. कारणच कार्यदशेला येते हा नियम अबाधित आहे, या नियमास अनुसरून जीव-जगत्-ब्रह्म यांचे अद्वैत सिद्ध करण्याकरिता सर्व वेदान्तीयांनी त्यांचा कार्यकारणभाव मानलेला आहे. जगत्-जीव कार्य व ब्रह्म कारण. कोणत्याही कार्याला दोन कारणे लागतात. एक उपादानकारण व दुसरे निमित्तकारण. जे कारण कार्यदशेला येते त्याला उपादानकारण व जे कारण कार्यदशा घडविते त्याला निमित्तकारण म्हणतात. या दोन प्रकारच्या कारणांची आवश्यकता द्वैतात आहे. म्हणजे द्वैतात उपादानकारण व निमित्तकारण ही दोन्ही निराळी असतात. पण वेदान्तात अद्वैत सिद्ध करावयाचे असल्यामुळे एक परब्रह्म वस्तूच उभयविध कारण मानिली आहे. म्हणजे ब्रह्मच जगद्रूप झाले व ब्रह्मानेच स्वशक्तीने तसे केले. ब्रह्मच जगताचे उपादानकारण व ब्रह्मच जगताचे निमित्तकारण होय. वरील विधानात ब्रह्म जगताचे निमित्त कारण कशा रीतीने होते हा काही विवाद्य मुद्दा नाही. विवाद्य मुद्दा हा आहे की ब्रह्म जगताचे उपादान कारण कशा रीतीने होऊ शकते. म्हणून ब्रह्माच्या उपादानकारणत्वाचा विचार करावयाचा आहे.

लेखसंग्रहकारणापासून कार्य निर्माण होण्याचे किंवा कार्यरूप होण्याचे दोन प्रकार आहेत. दुधाचा परिणाम म्हणजे नामरूपादी धर्म बदलून दही होणे. म्हणजे दूधाहून निराळ्या धर्माची वस्तु निर्माण होणे. याला परिणामवाद म्हणतात. ब्रह्माचे जगत्कार्यरूपाने परिणाम पावणे असा जर जीव- जगत्- ब्रह्म यांचा कार्यकारणभाव मानला तर कार्यदशेत परब्रह्माचे मूळचे सच्चिदानंद धर्म बदलून जातात, असे मानण्याचा प्रसंग येतो. वस्तु आहे तोपर्यंत तिचे स्वभावधर्म नाहीसे होत नाहीत व स्वभावधर्म आहेत तोपर्यंत वस्तूचे अस्तित्व मानले जाते व धर्म नाहीसे झाले की वस्तूचा नाश समजला जातो. ब्रह्मवस्तूचे धर्म, ती वस्तु कार्यरूप झाली असता बदलतात असे मानल्यास ब्रह्मवस्तूचा नाश मानण्याचा प्रसंग येतो व ब्रह्म अविनाशी आहे या श्रुतीच्या वचनाला बाध येऊ पाहतो.

सावयव वस्तूचाच परिणाम होऊ शकतो. निरवयव वस्तूचा परिणाम जगात कोठेही पाहण्यात येत नाही. ब्रह्म सावयव वस्तु नाही, निरवयव वस्तु आहे. म्हणून तिचा परिणाम मानणे योग्य नाही.

“अविकार्योऽयमुच्यते”

ब्रह्म वस्तु परिणाम पावणारी, बदलणारी नाही असे गीतेत भगवान म्हणतात.

कोणी म्हणतील की परब्रह्मवस्तु कारणरूपाने सच्चिदानंदस्वरूपच राहते. जगद्रूप कार्यदशेत जड-जगद्रूपाने राहते. पण हेही म्हणणे बरोबर नाही. ब्रह्मवस्तु नित्य, अविनाशी असल्यामुळे, नित्यवस्तूचे धर्म नित्य असतात हा नियम अबाधित आहे. म्हणून नित्य ब्रह्मवस्तूचे धर्म नित्यच राहिले पाहिजेत. कारणदशेत असो वा कार्यदशेत असो, जिचे धर्म कायम राहतात तिलाच नित्यवस्तु म्हणता येईल. म्हणून जीव-जगत्-ब्रह्म यांचा परिणामरूप कार्यकारणभाव बुद्धिवानांना पटण्याजोगा नाही.

दुसरा कार्यकारणभाव असा आहे की, वस्तु व वस्तूचे धर्म तसेच कायम राहून कार्यदशेतही कारणवस्तूचे ज्ञान कायम राहते किंवा कारणवस्तु ओळखता येते. या दशेत कारणवस्तूची कार्यरूपता म्हणजे नुसता नामरूपाचा बदल यापेक्षा काही नाही. ज्याप्रमाणे पाणी कारण असून लहरी हे त्याचे कार्य आहे. सोने हे कारण असून अलंकार हे कार्य आहे. माती हे कारण व पिंड घट हे तिचे कार्य होय. या कार्यकारणभावात कारणवस्तूत कोणत्याही प्रकारचा बिघाड मानण्याचा

प्रसंग येत नसल्युळे, जीवजगत-ब्रह्म यांचा हाच कार्यकारणसंबंध ज्ञानेश्वरमहाराज व श्रीशंकराचार्य या दोघांनीही मानिला आहे व अद्वैतसिद्धि केली आहे. याला श्रीशंकराचार्य विवर्तवाद म्हणतात. व ज्ञानेश्वर महाराजांनी ज्ञानेश्वरीत त्याला काही नाव दिले नसले तरी तो स्वीकारला आहे. व अमृतानुभवात त्याला स्फुरण म्हटले आहे. श्रीशंकराचार्यांच्या ग्रंथांचे परिशीलन करणाऱ्याला श्रीशंकराचार्यांची विवर्ताची कल्पना काय आहे हे समजून येण्याजोगे आहे. मूळवस्तूचा भिन्न किंवा अपर भास होणे याला ते विवर्त म्हणतात. लहरी हे पाण्याचे स्फुरण आहे असे एकाचे म्हणणे तर लहरी पाण्याचा विवर्त आहे असे दुसरा म्हणतो. अर्थ एकच असताना नुसत्या भिन्न शब्दप्रयोगावर शाहाणे लोक वाद करीत नसतात.

पाणी कल्लोळाचेनि मिसे । आपणपें धांवे जैसें ।

वस्तु वस्तुत्वे खेळो ये तैसें । सुखें लाहो ॥ (अमृ. ७-१३५)

परी सोनें नसी दुजे । न होतां लेणें भजे ॥

समीरे सकट गति - वायु व त्याची गति , सोने व त्याची कांति, प्रकाशरूप दीप व त्याची ज्वाला ही सर्व विवर्तवादाची उदाहरणे आहेत. असा हा विवर्तवाद सर्वांनी, श्रीशंकराचार्यांनी व तन्मतानुयायी श्रीज्ञानेश्वर महाराजादिकांनी मानलेला आहे.

विवर्तप्रकार

श्रीशंकराचार्यांनी ज्या विवर्तवादाचा अंगीकार केला तो विवर्त दोन प्रकारचा आहे, असे त्यांनी आपल्या ग्रंथांतून विवर्ताची उदाहरणे दिली आहेत, त्या उदाहरणांचा विचार केला असता दिसून येते की जगद्रूपविवर्ताचा उल्लेख करताना मृगजल, रज्जुसर्प, शुक्तिरजत ही उदाहरणे त्यांनी घेतली असून जीवाच्या कर्तृत्वभोक्तृत्वाचा उल्लेख करतानाही खास तशीच भ्रमजन्य भासाची उदाहरणे दाखल केली आहेत; - पण जीवाचा व ब्रह्माचा संबंध दाखविताना अग्नी व त्याची ठिणगी हे उदाहरण घेतले आहे. श्रुतीतच हा दृष्टान्त दिला आहे. कोठे कोठे पाणी व लहरी, सोने व अलंकार, माती व घट अशी उदाहरणे आली आहेत. या सर्व उदाहरणात घेतलेल्या विवर्ताचा जर विचार केला तर असे दिसून येते की, विवर्त एक प्रकारचा नसून दोन प्रकारचा आहे. सोने व त्याचा अलंकार या विवर्तात अलंकाराचे अधिष्ठान किंवा मूळ उपादानकारण जे सोने याचे स्पष्ट ज्ञान असते. अधिष्ठानाचे ज्ञान राहूनच तो भासतो. त्याचप्रमाणे माती व मातीचा घट,

कोणीसही लहरी याही दृष्टान्तात अधिष्ठानभूत माती व पाणी यांचे ज्ञान असतेच. - रज्जुसर्प, शुक्तिरजत, मृगजल या दृष्टान्तांनी स्पष्ट केलेल्या विवर्तात मात्र अधिष्ठानभूत दोरीचे, शुक्तीचे किंवा सूर्यरश्मीचे भान राहत नाही. ज्या विवर्तभासात मूळच्या अधिष्ठानाचे ज्ञान होत नाही, त्याला श्रीशंकराचार्यांनी "अध्यस्तविवर्त" असे नांव दिले आहे. मूळच्या पदार्थाला न जाणता त्याच्या ऐवजी त्याच्याच ठिकाणी निराळ्या वस्तूची कल्पना करून ती त्या वस्तूवर ठेविली गेली, म्हणून अध्यस्त म्हणावयाचे. जेथे मूळवस्तु विसरून तिच्या ठिकाणी दुसऱ्या वस्तूची कल्पना होते तेथे जर अध्यस्तविवर्त ही संज्ञा येते, तर ज्या विवर्तात अधिष्ठानज्ञानाचा लोप होत नाही त्या विवर्ताला अध्यस्त विवर्ताहून निराळा दाखविण्याकरिता जर "अनध्यस्तविवर्त" नांव दिले तर काय हरकत आहे ? विषय समजावून देण्याकरिता स्पष्टीकरणार्थ श्रुतीत नसलेल्या कित्येक संज्ञा दर्शनकारांनी प्रवृत्त केल्या आहेत. त्याचप्रमाणे वऱ्हाडातील प्रसिद्ध सत्पुरुष गुलाबराव महाराज यांनी ज्ञानदृष्टीने दिसणारा अन्वयातील सगुण व भगवंताचे रामकृष्णादी सगुण अवतार यांच्याविषयी अनध्यस्तविवर्त संज्ञा वापरली आहे. (प्रथम स्वरूप समाधान । पावोनि ठेला अर्जुन । सर्वेचि उघडले लोचन । तंव विश्वरूप देखे ॥११५॥ (ज्ञा.अ.११) इहींच दोहीं डोळां । पाहावें विश्वरूप सकळा ॥

असे भगवंतांनी अर्जुनाला दाखविलेल्या सगुण विश्वरूपदर्शनाविषयी श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात)

अर्थ एक असताना निराळी संज्ञा स्पष्टीकरणार्थ वापरली किंवा प्रवृत्त केली तर तेवढ्याकरिता सुज्ञ वाद करीत नाहीत.

अमृतानुभवातील स्फुरणवाद

अमृतानुभवातील स्फुरण हे अनध्यस्तविवर्ताप्रमाणेच आहे.

ऐसी ही निरुपाधिके । जगाची जिये जनके ॥

अमृतानुभवाच्या पहिल्या प्रकरणाच्या पहिल्याच ओवीत जगताचे कारण परब्रह्म व त्याची शक्ति ही दोन्ही निरुपाधिक असल्याचे श्रीज्ञानेश्वर महाराज सांगत आहेत.

प्रथम परब्रह्मशक्तीचें स्फुरण मग त्यापासून सृष्टी अशी श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांची जगदुत्पत्तिप्रक्रिया आहे. - यात ब्रह्म, शक्ती, स्फुरण व जगत् हे सर्व निरुपाधिक ठरतात. तैत्तिरीयोपनिषदात -

अहं बहुःस्याम् ।

या श्रुतीवर श्रीशंकराचार्यानी भाष्य करताना ब्रह्माची कामना विशुद्ध असून “मी सच्चिदानंद स्वरूपाने बहुरूप द्वावे” अशी ती कामना ब्रह्माने केली असे म्हटले आहे. म्हणजे त्यांच्याही मतात प्रथम निरुपाधिकच स्फुरण सृष्टीच्या आरंभी होते असे स्पष्ट दिसते.

चिन्मात्राश्रयमायायाः शक्त्याकारे द्विजोत्तमाः ।

अनुप्रविष्टा या सर्वस्मिन्निर्विकल्पा स्वयंप्रभा ॥

सृष्टि उत्पन्न होण्यापूर्वी जे ब्रह्मशक्तीचे स्फुरण होते त्यात निर्विकल्प स्वयंप्रकाश चैतन्यच भरून राहते असे सूतसंहितेतही वचन आहे. “अशा रीतीने ब्रह्मशक्तीचे स्फुरण होऊन सृष्टि निर्माण होणे म्हणजे” श्रीशंकराचार्य म्हणतात- “परब्रह्माहून ज्यांना निराळे अस्तित्व नाही व ज्यांना निराळे वस्तुत्व नाही अशा नामरूपाने ब्रह्माने प्रगट होणे होय.”

बृहदारण्यक भाष्यात श्रीशंकराचार्य म्हणतात, “आपले निरुपाधिक स्वरूप प्रगट करण्याकरिता ब्रह्म बहुरूप होतें” म्हणजे श्रीशंकराचार्यहि ब्रह्माचे नामरूपात्मक सृष्टिरूप बहुभवन प्रथम निरुपाधिकच मानतात. नामरूपाला आले की ब्रह्म सगुण झाले. हे सगुण साकार बहुभवन भ्रमरहित आहे हे श्रीशंकराचार्य व श्रीज्ञानेश्वरमहाराज या दोघांचेही म्हणणे आहे.

कोणी येथे अशी कल्पना करतात की, जमिनीत भुईमुगाचा दाणा पेरला म्हणजे त्याचे दोन तुकडे होऊन त्यातून अंकुर निघतो व पुढे विस्तार होतो. पण श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांचे म्हणणे या कल्पनेच्या अगदि विरुद्ध आहे. ते म्हणतात, ब्रह्म शक्तीच्या बहुभवनप्रक्रियेस दृष्टान्तच देता येत नाही.

रश्मी सूर्याची आथी । परी बिबाबाहेरी जाती ।

म्हणोनी बोधसंपत्ती । उपमा नोहे ॥

पळेचा दोडा । न पडतां तढा ।

जग तंव कापडा । न भरेचि की ॥

या ओव्यात वरीलप्रमाणे कल्पना करणाऱ्यांचा निषेध करून ते म्हणतात.

न फुटता बीज कणिका । माजी विस्तारे वटु आसिका ॥

तरी अद्वैत फांका । उपमा आथी ॥

दुसऱ्या ओवीत हे बहुभवन अफुट अद्वैतात होते. ब्रह्म हे नित्य अद्वैत राहूनच त्याचे ठिकाणी नामरूपात्मक जगताचा पसारा भासतो. निरुपाधिक परब्रह्माच्या नामरूपात्मक बहुभवनाला त्यावाचून दुसरे निमित्त नाही.

बहुभवन म्हणजे आत्मविलास होय

ऐसी निरुपमा परी । आपुलिये विलासवरी ।

आत्मा राणीव करी । आपुला ठायी ॥

म्हणोनी इये आत्मलीळे । नाही आन कांटाळे ॥

असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात. “**लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्**” या सूत्रावर भाष्य करताना परमेश्वराची लीला प्रयोजनरहित स्वाभाविक आहे असे श्रीशंकराचार्यही म्हणतात. याचे स्पष्टीकरण अमृतानुभवातील -

जो प्रियुचि प्राणेश्वरी । उलथे आवडीचे सरोभरी ।

चारुस्थळी एकाहारी । एकांगाचा ॥

आवडीचेनि वेगे । एकएकाते गिळिताहे आंगे ।

की द्वैताचेनि पांगे । उगळिते आहाती ॥

या ओव्यात सांपडते.

ब्रह्मस्वरूप परमप्रेमरूप असल्यामुळे ते आपलेच सुख घेण्याकरिता सारखेच स्फुरत राहते.

प्रेमवृत्ती उठावयाची व पुनः स्वरूपात मुरावयाची असे सारखे चालले असते. आत्मप्रेम अवीट असल्यामुळे व त्या प्रेमसागराची लीलाही अथाक असल्यामुळे स्फुरणात खंड होत नाही. या शक्तिस्फुरणात दोनपणाचा भास होतो; पण एकपण मोडत नाही. दोनपणा आला की दोघेही साकार होतात. म्हणजे परब्रह्म एकसारखे अद्वैतरूप राहते, त्याचे ठिकाणी दोनपणा कधीच स्फुरत नाही असे नाही.

“जे एकचि नव्हे एकसरे” पण दोनपण भासले तरी ब्रह्म व शक्ती स्वतंत्र दोन वस्तू होत नाहीत. “**दोघा दोनपण नाही पुरे**” त्यांचा एकपणा बिघडत नाही.

काय नेणों साकारे । स्वरूपे जिये ॥ ब्रह्म व त्याची शक्ती असे कसे साकार होतात, कळत नाही.

“अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्रेद उच्यते”

द्वैत अद्वैताची हानी करतेच असे नाही, असे आचार्यही म्हणतात.

मायावादावाचून निर्वाह नाही

परब्रह्मापासून नामरूपामुळे जे ब्रह्मभवन होते ते वस्तुतः ब्रह्मस्वरूपच आहे, असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज व श्रीशंकराचार्य दोघेही म्हणतात.

तरंगफेनभ्रमबुद्धुदादि सर्व स्वरूपेण जलं यथा तथा ।

तथैव देहाद्यहमेतत्सर्वं चिदेवैकरसं विशुद्धम् ॥

ज्याप्रमाणे लहरी, फेस, भोवरा, बुडबुडे इत्यादी हे सर्व पाण्याचेच प्रकार आहेत, त्याप्रमाणे देहापासून अहंपर्यंत जेवढे काही भासते ते सर्व शुद्ध चैतन्यस्वरूपच आहे, असे स्पष्टच श्रीशंकराचार्यांनी म्हटले आहे. सारांश, श्रीज्ञानेश्वरमहाराज व श्रीशंकराचार्य यांचे विचार समान आहेत.

कोणी येथे असे म्हणतील की, जर शंकराचार्यांना ब्रह्मापासून झालेले जगत् ब्रह्मस्वरूपच आहे, असे मान्य आहे तर, त्यांनी जगदुत्पत्ती सांगताना मायावादाचा स्वीकार कां केला?

सच्चिदानंद परब्रह्मापासून झालेले जगत् वर सांगितल्याप्रमाणे सच्चिदानंदस्वरूपच भासले पाहिजे. उसाची साखर किंवा गूळ केला असता उसाची गोडी साखरेत किंवा गुळात येते. साखरदशेतही उस गोडच लागतो. कारणाचे धर्मच कार्यात येतात. वस्तूचे स्वरूपधर्म म्हणजे ते धर्म आहेत तोपर्यंत ती वस्तु आहे असे समजले जाते व जे धर्म नष्ट झाले की वस्तूच नाहीशी झाली असे आपण म्हणतो त्यांना स्वरूपधर्म म्हणतात.

सच्चिदानंद, अकर्तृ, अभोक्तृ हे स्वरूपधर्म ब्रह्माचे आहेत. हे कोणत्याही अवस्थेत राहिलेच पाहिजेत. ज्यांना परब्रह्मापासून झालेल्या नामरूपात्मक जगत् ब्रह्मस्वरूप म्हणजे अविनाशी, शुद्धचैतन्यस्वरूप व ब्रह्मानंदस्वरूप प्रतीत होत असेल त्यांच्याकरिता मायावादाचा स्वीकार आचार्यांनी केला नाही. त्यांना काही ते, मायामय सृष्टी आहे असे सांगत नाहीत. पण ज्यांना ब्रह्मस्वरूप जगत् म्हणजे ब्रह्मच विनाशी, जड, दुःखरूप भासत असेल, त्यांच्या प्रत्ययाची उपपत्ती मायावाद स्वीकारल्यावाचून कशी लावावयाची?

मूळात परब्रह्म दुसरे काही निमित्त नसतांना नामरूपात्मक बनते असे आचार्यवेदान्तात मानले आहे व श्रीज्ञानेश्वरमहाराज तसे म्हणतातही; पण ज्यांना

सच्चिदानंद ब्रह्मापासून झालेले जगत् सच्चिदानंदरूप भासत नाही व जगत् जड आहे, विनाशी आहे, असे जे लोक म्हणतात त्यांचाही प्रत्यय निरुपाधिक आहे, असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराजही म्हणत नाहीत अर्थात् तो त्यांचा प्रत्यय यथार्थ नाही, विपरीत आहे, स्वरूपाच्या अज्ञानामुळे आहे किंवा भ्रममूलक आहे, असेच म्हणावे लागते. विपरीत अनुभव भ्रमानेच येतो.

ब्रह्मज्ञानापूर्वी दोघांनाही माया मान्य

ब्रह्मज्ञान होण्यापूर्वी सर्व जीवांचे ठिकाणी माया किंवा अज्ञान असते हे श्रीशंकराचार्य व श्रीज्ञानेश्वरमहाराज या दोघांनाही मान्य आहे. अज्ञान असते म्हणूनच ब्रह्मज्ञानाची व ब्रह्मज्ञानाच्या उपदेशाची जरूरी. अज्ञानच नाही तर ज्ञानाची खटपट कशाला?

अविद्येचे अडवे । भुंजीत जीवपणाचे भवं ॥

“मोडोनी मायाकुंजरु”

बोध चंद्राचिया कळा । विखुरलिया एक वेळा ॥

“अविद्येचे काळवखे”

जयाचेनि कृपातुषारें । परतले अविद्येचे मोहरे ॥

जयाचेनि सावाये । जीव ब्रह्म उपरो लाहे ॥

जिती अविद्या ऐसी । अन्यथा बोधाते गिवसी ॥

इत्यादी ओव्यांमध्ये ब्रह्मज्ञानापूर्वी जीवाचे ठिकाणी अज्ञान असते असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात. किंबहुना जीव म्हणजे स्वस्वरूपाचे ज्याला अज्ञान आहे तो; अशी जीवाची व्याख्या दोघेही स्वीकारतात.

वेदान्तग्रंथ वाचून किंवा ऐकूनच आपल्याला समजले नव्हते ते समजले असे वाटते व मग आपण जगत् ब्रह्मस्वरूपच आहे असे बोलू लागतो; पण तत्पूर्वी म्हणजे वेदान्तग्रंथ वाचण्यापूर्वी जगत् सच्चिदानंदस्वरूप आहे हे माहित होते काय?

मान्य अज्ञानही खरे नाही, कल्पितच

अशा रीतीने श्रीशंकराचार्यांनी व श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी ब्रह्मज्ञान होण्यापूर्वी जीवाचे ठिकाणी अज्ञान असते असे स्वीकारले असले तरी दोघेही

अज्ञान, सद्भावरूप आहे, असे म्हणत नाहीत. अज्ञान जीवकल्पित आहे असेच मानतात. वस्तुतः नसलेल्या अज्ञानाची जीवाने आपल्या ठिकाणी कल्पना करून घेतली. उदाहरणार्थ हिस्टेरियाचा रोगी. या रोग्यासारखी जीवाची स्थिती आहे. हिस्टेरियाचा रोगी काही एक रोग नसताना मला रोग झाला अशी समजूत करून घेतो. डॉक्टर त्याला काही रोग नाही असे समजावतो. त्याच्या खोट्या कल्पनेनेच त्याला रोगाची चिन्हे होतात.

त्याचप्रमाणे जीव-जगत् ब्रह्मस्वरूप आहे, पण आपल्या मनाने जीव विपरीत कल्पना करतो; तो विचारच करीत नाही. कल्पना म्हणजे वस्तु नव्हे. अमृतानुभवात अज्ञानाचे खंडन करताना श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी जे विचार प्रगट केले आहेत तेच विचार श्रीशंकराचार्यांनीही प्रगट केले आहेत.

अविद्या येणे नांवे । मी विद्यमानचि नव्हे ।

हे अविद्याचि स्वभावे । सांगत असे ॥

- असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात.

मुंडकोपनिषदात शंकराचार्य म्हणतात -

माया अविद्यमानस्य आख्या ॥

माया हे नसलेल्या वस्तूचे नांव आहे. वस्तुतः नसून जे कल्पनेमुळे भासते त्याला माया म्हणतात.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराज पुनः म्हणतात, अविद्येला अनिर्वचनीय म्हणतात हाही एक अज्ञान नसण्याचा पुरावा आहे. पण हा पुरावाच मुळी शांकरवेदान्तातीलच आहे. तेव्हा शांकरवेदान्तातही अज्ञानाचे खंडण म्हणजे त्याच्या सद्भावाचे खंडण मान्य आहे हे स्पष्ट दिसते. अज्ञान अनिर्वचनीय आहे म्हणणारे शंकराचार्य अज्ञानाचा पुनः कसा स्वीकार करतील ?

सारांश, अज्ञान खंडणाचा प्रयत्न अज्ञान सद्भावरूप किंवा खरे नाही हेच दाखविण्याचा आहे. अशा नसलेल्या अज्ञानाची जीव आपल्या ठिकाणी कल्पनाही करीत नाही हे सांगण्याचा खंडणाचा उद्देश नाही. म्हणून जीवाने आपल्या ठिकाणी मानलेल्या अज्ञानामुळे त्याला सच्चिदानंदरूप जगत् न दिसता विपरीत धर्माचे दिसते हे सर्व समजावून देऊन यथार्थबोध होण्याकरिता

शंकराचार्यादी ज्ञानी, त्यांना स्वतःला कोठेही दिसत नसले तरी, जीवाला बोध करतेवेळी जीवाने कल्पिलेल्या अज्ञानाचा अनुवाद करतात.

अद्वैतविचाराचे दोन भाग

जीवाचे अज्ञान नाहीसे करून त्याला मूळची निर्विकल्पस्थिती प्राप्त करून देण्याकरिता जो अद्वैतविचाराचा उपदेश केला जातो त्याचे दोन भाग आहेत. पहिला व्यतिरेक दुसरा अन्वय.

१) कार्याहून कारण निराळे करणे याला **व्यतिरेक** म्हणतात. व

२) कार्यात कारणच आहे असे पाहणे याला **अन्वय** म्हणतात.

या दोन विचारपद्धतींनी ब्रह्माहून दुसरे अज्ञान वगैरे काही नाही हा अद्वैतसिद्धान्त अनुभवाला येतो.

व्यतिरेक

देहापासून अहंप्रत्यय जेवढा काही स्थूल, सूक्ष्म प्रपंच आहे तो विनाशी आहे असे अनुभवत असताना देखील तो आपला अनुभव सत्य समजतो. ही जी अनित्य जगत्प्रपंचाचे ठिकाणी सत्यबुद्धी आहे, ती आपल्या स्वरूपाच्या ज्ञानाला अडथळा करते. म्हणून जड जगत्प्रपंचाहून आत्म्याला निराळे केले असता, आत्मस्वरूपाचे बरोबर जगत्प्रपंच भासत नाही. तेव्हा जोपर्यंत जगत्प्रपंच व त्याचबरोबर देह सत्य वाटत होता तोपर्यंत देहाचे ठिकाणी मीपणा राहत होता; पण आत्मविवेकाने जेव्हा व्यतिरेकामध्ये मीपण शेवटपर्यंत कायम राहिले, पण ज्या देहावर मीपण ठेवित होतो तो सत्य नाही असे समजून येते. तेव्हा देहावरचे मीपण आत्म्याशी ऐक्य पावते व तेथेच स्थिर होते. आत्माच ब्रह्म असल्यामुळे या **व्यतिरेक** विचाराने “**मी ब्रह्म**” हा अनुभव येतो. हा अनुभव व्यक्तीपुरता असतो म्हणून मर्यादित असतो.

अन्वय

पुढे येथून अन्वय विचार प्रवृत्त केला जातो. या अन्वयाचा विचार श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी ज्ञानेश्वरीत मांडला आहे व अमृतानुभव ग्रंथात विशेषतः तोच मांडला आहे. ब्रह्मापासून झालेले जगत् ब्रह्मस्वरूपच भासावयाला पाहिजे; पण अज्ञानामुळे तसे भासत नाही व ती स्वतंत्र वस्तु आहे असे वाटते. असे स्वतंत्र

वस्तुत्वाने व अस्तित्वाने भासणारे व परब्रह्माचे धर्माहून विपरीत धर्माचे वाटणारे जगत् जीवाच्या अज्ञानामुळे ब्रह्मसत्तेवर जीव कल्पित आहे किंवा अर्थास्त आहे, असेच मानणे भाग आहे. व्यतिरेकज्ञानाने या जीवकल्पित जगाचा बाध म्हणजे मिथ्या ठरले म्हणजे त्याचे स्वतंत्र अस्तित्व व वस्तुत्व बाधित होते. शंकराचार्यानुयायी विद्यारण्यानी या बाधाचा, नाप्रतीतिस्तयोर्बाधः किन्तु मिथ्यात्वनिश्चयः।

“नामरूपात्मक जगताचा बाध होणे म्हणजे नामरूपेही न भासणे असे नसून त्याचे स्वतंत्र वस्तुत्व व स्वतंत्र अस्तित्व आहे असे जे वाटत होते, ते न वाटणे, असाच अर्थ केला आहे.” जगत् एक निराळी वस्तु आहे असे अज्ञानाने वाटत होते तोपर्यंत सर्व नामरूपे जगताची किंवा जगत् म्हणजे सर्व नामरूपात्मक असे वाटणे साहजिक आहे. पण ब्रह्माच्या अधिष्ठानावर भासणाऱ्या नामरूपात्मक जगताचे आत्मज्ञानाने स्वतंत्र वस्तुत्व व अस्तित्व नष्ट झाले की आत्मज्ञानानंतरही भासत राहणारी नामरूपे परब्रह्माचीच होतात. या अनुभवात मग जेवढा नामरूपांचा शब्दरूपाने भास भासतो तो सर्व अधिष्ठानरूप माझ्या आत्म्याचाच आहे, मी सर्व नामरूपात्मक बनलो.

हे विश्वचि माझे घर । ऐसी जयाची मती स्थिर ।

किंबहुना चराचर । आपण जाहला ॥

असा अन्वयात्मक सर्वात्म अनुभव ज्ञानी पुरुषाला येतो. ज्याप्रमाणे दोरीवर निरनिराळ्या पुरुषांना निरनिराळे सर्प, माळा इ. भास होतात व दोरीचे ज्ञान होऊन सर्पादि भासाचे अस्तित्व व वस्तुत्व नाहीसे झाले की दोरीलाच आपण निरनिराळ्या शब्दांनी संबोधिले होते असे वाटते. त्याप्रमाणे ज्ञानी पुरुषालाही अन्वयविचाराने “मीच सर्व शब्दांचा विषय किंवा अर्थ आहे” असे वाटते. मग अज्ञान शब्दाचा अर्थ पूर्वी घेतला होता तसा “स्वरूपविस्मृति” न राहता माझ्यावाचून दुसरी वस्तूच जर नाही तर मी कांही जाणत नाही हें मी म्हणत होतो ते, ‘कशाचे अज्ञान प्रगट करीत होतो’ असे नसून आपली ज्ञानस्थिती बोलत होतो. व परब्रह्मता जाणत नाही, असे जे म्हणत होतो तेही, आत्मा स्वतःला किंवा दुसऱ्याला गोचर होण्याजोगा नाही; हीच आत्मप्रतीती बोलून दाखवीत होतो, असे अनुभवाला येते. तैसे अज्ञान आपुली वेळ । भोगी हेंचि टवाळ ।

आतां तरी केवळ । वस्तु होउनि असे ॥

इ. ओव्यात हेच वरील अन्वयाचे विचार श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी मांडले आहेत. शंकराचार्यानीहि हे अन्वयाचे विचार ‘स्वात्मनिरूपणादि’ ग्रंथात मांडले आहेत.